

	статті		статті			
Православних	763	54,5	527	59,9	1290	56,5
Католиків	457	32,6	143	16,3	600	26,3
Лютеранців	28	2	10	1,1	38	1,7
Іудеїв	152	10,9	199	22,6	351	15,4
Інших віросповідань	1	0,1	1	0,1	2	0,1

Таблиця 4. Кількість учнів, які навчалися в середніх навчальних закладах у 1901 році за станами¹¹

За станами дітей	Навчалося учнів у середніх закладах					
	Кількість учнів чоловічої статі	% відношенні	Кількість учнів жіночої статі	% відношенні	Всього учнів	Всього в % відношенні
Дворян чиновників	728	52	433	49,2	1161	51
Священиків	89	6,4	68	7,7	157	7
Міщан	411	29,3	307	34,9	718	31,4
Селян	124	8,8	51	5,8	175	7,6
Іноземців	44	3,5	21	2,4	70	3,0

Порівнявши статистичні дані, можна зробити висновок, що за 10 років суттєво не змінилися кількісні показники розвитку освіти в Подільській губернії, хоча позитивна динаміка й намічалась. На 3,6% збільшилася кількість дітей із православних сімей на 8,5% католиків і 4,9% дітей із єврейських сімей.

За десять років існування гімназії лише на 7,4% збільшилася кількість учнів вихідців із міських сімей, на 1,2% збільшилося учнів із сільської місцевості, на 7,2% зменшилося учнів – вихідців із дворян і чиновників.

Порівняльні дані дають можливість зробити висновок про те, що освіту у зазначених типах навчальних закладів одержувала незначна кількість молоді Подільської губернії, вони не забезпечували потребу в отриманні освіти рідною мовою.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Островерхова Н.М. Парадигми управління авторськими закладами освіти – К., 1998. – С.53-248;
2. Кулікова Л. Гімназія як символ кращих традицій у вітчизняній освіті // Історія в школах. – 2000. – №4 – С.9;
3. Кулікова Л. Гімназія як символ кращих традицій у вітчизняній освіті // Історія в школах. – 2000. – №4 – С.9;
4. Кулікова Л. Гімназія як символ кращих традицій у вітчизняній освіті // Історія в школах. – 2000. – №4 – С.10;
5. Почерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Вторая половина XIX в. – М., Педагогика, 1976. – С.112-113;
6. Сисак І.В. З історії Кам'янець-Подільської Маріїнської жіночої гімназії (1867-1917 рр.). Збірник наукових праць Т.Л. – 1998. – К.-Под. – С.97;
7. Обор Подольської губернии за 1891 г. – К., 1891. – С.125;
8. Обор Подольської губернии за 1891 г. – К., 1891. – С.126;
9. Обор Подольської губернии за 1891 г. – К., 1891. – С.130-132;
10. Обор Подольської губернии за 1901 г. – К., 1901. – С.169;
11. Обор Подольської губернии за 1901 г. – К., 1901. – С.170;

Н.В. Жмуд

ТРАДИЦІ МОЛОДІЖНИХ ГРОМАД НА ПОДІЛЛІ: ЕТНОПЕДАГОГІЧНИЙ АСПЕКТ (ПОЧ. ХХ – 1960- ТІ РР.)

Соціальні утворення відіграють провідну роль в процесі формування етносу як на екзогенному, так і на ендогенному рівнях – це є одним із актуальних питань для сучасної етнології. Для українського суспільства притаманна орієнтація на внутрішні механізми самоорганізації, одними з яких є молодіжні громади.

Дослідженню питання діяльності дівочих та парубочих громад в Україні в етнологічній літературі було приділено значну увагу, зокрема праці З. Кузели¹, В. Ястребова², В. Боржковського, В. Камінського³, В. Балушка⁴, В. Борисенко⁵ та ін. Основні проблеми в даних роботах – структура

.....
громади, форми дозвілля молоді, обов'язки, ініціації тощо. Значно менше приділялося уваги етнопедагогічному аспекту цих складових та їх локальній специфіці.

Одним із таких регіонів, який потребує детального дослідження функціонування молодіжних громад та їх педагогічного значення, є Поділля. За свідченням польових та архівних матеріалів, парубочі та дівочі громади, як і по всій території України, на початку ХХ ст. починали поступово втрачати усталену внутрішню структуру. Незважаючи на суттєві зміни, породжені рядом соціально-економічних факторів (відплив молоді із села, демократизація суспільних стосунків, послаблення релігійного впливу і т. ін.), формування та діяльність молодіжних громад Поділля на початку ХХ ст. – 60-х рр. ХХ ст. продовжувало ґрунтуватися на засадах звичаєвого права.

Молодіжні громади мали перед сільською певні обов'язки. Для парубочої, зокрема, будувати гойдалку на Великдень, вирубувати хрест на Водохрещі⁶, “на Купала вирубували розкішну купаєлицю, на Новий рік – ялинку”⁷ тощо.

Найпоширенішими обов'язками для дівочої громади, крім організації “вулиці”, були такі: під час польових робіт по черзі пекти пампушки й носити в поле всім жниварям⁸, прибирати біля церкви перед великими святами (“старші дівчата білили каплицю, а менші доглядали за квітами у церковному саду, ... співали у хорі”⁹), догляд за немовлятами (яких не було з ким залишити вдома)¹⁰. Впорядковування самітніх могил на цвинтарі перед поминанням померлих, могил загиблих солдат, допомога старим та немічним у селі були спільними справами для хлопців та дівчат.

Батьки іноді відкладали час вступу дітей до молодіжної громади. Приводом міг стати непослух, у такому випадку дозволялося парубочити та одружуватися молодшим. Подібні випадки були нечастими, оскільки громадська думка, як правило, засуджувала порушення звичаєвого родинного права, в тому числі права на позачерговість до парубкування й дівування. Про того, хто це допускав, казали, що він “перебив свого брата”, “підм'яв сестру”, “потоптав старшого”¹¹. З метою закріплення правил першочерговості існував спеціальний соціально-віковий чин “старшого парубка” (“старшої дівки”). На Поділлі переважно були поширені такі назви, як “береза”, “заходило”, “заправило”¹².

З утвердженням егалітарних взаємин між старшими й молодшими братами й сестрами, черговості одруження стали дотримуватися не так строго, що було обумовлено передусім змінами соціально-економічних умов життя. Це призводило до деформації статево-вікової структури населення, що, в свою чергу, викликало послаблення міжпоколінних зв'язків, соціального контролю та батьківського авторитету, а загалом – традиційного укладу сім'ї.

В першій половині ХХ ст. прийняття до громади почало обмежуватися винесенням могорича, вміст якого залежав від наявності продуктів (польові матеріали переконують, що могорич ставили не заради самої випивки, а з метою відчутти себе дорослими). Побутували звичаї та ритуали, представлені жартівливими елементами випробування парубків: змушували присідати на одній нозі, проспівати пісню, “перестрибнути через коцобу, яку тримали на висоті”¹³, заставляли битися з хлопцями з іншого села¹⁴, глузувати над дівчатами – сипали в пилюку під ноги червоного перцю¹⁵ тощо. Названі глузування виступали символічним переходом з одного соціального стану в інший.

Цікавими, на наш погляд, є ініціації, пов'язані з випробуваннями водою та через воду, зміст яких втратив першочергове значення, але форма проведення дає підстави говорити про їх дохристиянське коріння: “Придумували такі-сякі іспитання, щоб новачків обмити, але то лише так, для виду. Було, що в озеро з головою нурили, це, значить, що новачок вже чистий, з рідної водиці”¹⁶.

Період парубоцтва закінчувався особливими ритуалами. Наприклад, у подільських селах важливим випробуванням була участь новачка у спільних роботах, зокрема косінні сіна толокою, після чого він визнавався повноправним дорослим членом громади.

Названі обряди посвячення в косарі у регіоні, де вони побутували, на час їх фіксації (початок ХХ ст.) не пов'язувалися з парубочими громадами, але, як бачимо, вони є логічним завершенням ініціації юнаків у сільських громадах. Тому є підстави припускати, що такі або ж подібні звичаї завершували колись перебування молодих селян у парубочих громадах. Очевидно, ці обряди є втраченою в інших регіонах України на кінець ХІХ-початок ХХ ст. завершальною ланкою парубочих ініціацій.

До дівочої громади приймали на початку ХХ ст. без особливих ритуалів (лише подекуди дівчата виносили могорич¹⁷), але за умови, що дівчина досягла певного віку та дотримується правил поведінки, прийнятих у громаді. Наприклад, “дівчину перевіряли, чи зможе вона берегти секрети,

якщо через певний час ніхто не взяв, то її приймали до гурту”¹⁸. Як правило, перший раз дівчину до громади приводила старша дівка, яка несла відповідальність за поведінку молодшої.

Для дівчат також були властиві різні прояви ініціативної “антиповедінки”: крадіжки харчів для вечорничих складок, висміювання фізичних вад й рис тощо.

Етнопедагогічні засади простежуються у встановленні вікового цензу вступу до громади, переважно хлопців старалися відпускати пізніше, щоб “дійшов до розуму”, а не піддавався поганому впливові, а дівчат відпускали швидше, щоб “не засиділися в дівках”.

Педагогічна цінність ініціатив полягає не стільки в їх сакральній інформативності, а в тому, що ці знання є певною системою смислів, які регулюють життя даної соціальної групи та формують стереотипи етнічної поведінки на певному віковому етапі.

Народна педагогіка виробила своєрідні форми гуртування молоді в товариства, братства, громади та ін.

Однією з поширених форм спілкування молоді були ярмарки. Окрім господарських функцій, ярмарки служили місцем знайомства молоді, подекуди місцем укладання шлюбних угод (“згоди”, “угоди”, “купна”). Етнопедагогіка виробила чіткі правила дотримання норм поведінки, які в близькій перспективі дозволяли молодим людям відвідати ярмарок: “як збирались на базар, то треба слухатись маму тиждень наперед”¹⁹, “шоб іти на базар, збираю кукурудзу”²⁰, “на ярмарок заранне збирали метелки по лугах, берегах річки та несли на продаж, шоб купити білі трапчані босоніжки”²¹.

Іншим поширеним каналом спілкування молоді була церква, яка мала дещо умовний характер об’єднання молодіжних громад, але більшість основних форм традиційного молодіжного дозвілля (забави, ігрища) починалися саме на майдані біля церкви.

Найпоширенішою формою гуртування молоді були вечорниці. Польові та архівні матеріали годують досить широкий арсенал їх подільських синонімічних назв: “степок”²², “висито”²³, “гопацуні”²⁴, “хурол” (угол), “сидянки”²⁵, “супрядки”, “прядки”, “розхідниця”²⁶, “пляц”²⁷, “общій смех”²⁸, “масовка”²⁹, “катальня”³⁰, “колодки”³¹, “запусти”³², “балки”³³. В середині ХХ ст. подекуди на Поділлі зустрічаємо таку назву як “розетка”: “проводили світло на вулицю, організовували музику”³⁴ тощо. Така розмаїтість назв свідчить про поширення вечорниць як форми гуртування молоді поч. ХХ – середини ХХ ст. на Поділлі.

Вони являли собою синкретичне явище, орієнтоване на розв’язання цілого комплексу молодіжних проблем: розважального, громадського, родинного плану тощо.

Однією з найголовніших функцій вечорниць була підготовка молоді до сімейно-шлюбних відносин, наприклад, елементи пробного шлюбу проявлялися через звичай “женихання” (спільна ночівля парубків та дівчат).

Батьки заохочували дітей ходити на вечорниці з метою вибору подружньої пари (мати давала дочці продукти, батько виділяв синові певну суму грошей) та сприяли формуванню традицій раннього одруження. Така практика була пов’язана з соціально-економічним статусом сім’ї як головного виробничого осередку суспільства, що потребувала додаткової робочої сили.

Сфера дошлюбного спілкування молоді включала й такі форми як “музики”, “годенки”, “ремізії”, “спацери”³⁵ тощо. Деякі з них мали виробничу основу, але включали розважальні елементи, а подекуди призначалися в основному для розваг молоді, хоча й супроводжувалися виконанням певних видів робіт. Незалежно від цього, вони мали на меті гуртування та забезпечення дошлюбного спілкування молоді.

Проведення вечорниць регламентувалося чіткою системою умов та вимог, що виробили звичаєве право та етнопедагогіка. Так, великого значення надавалося їх тривалості та часу, як правило, у вільний від роботи час, здебільшого після вечірньої служби у церкві.

Етнопедагогіка диктувала стереотипи уникання (“сегрегація статей”) на певному етапі розвитку взаємин молоді: “Якщо сонце сіло, а дівка ще на вулиці, то вона осуждалась”³⁶, “Якщо парубок при людях брав дівку під руку, то це щиталось встидним”³⁷.

Форми дошлюбного спілкування молоді, маючи ще на початку ХХ ст. усталені структуру, внутрішні механізми самоорганізації, забезпечували захист від руйнівних процесів, зокрема асиміляційних. Оскільки систематичне безпосереднє засвоєння звичаєво-обрядової культури, етикетних норм та правил сприяло формуванню у молоді етнічних стереотипів поведінки, які були визначальним вектором становлення національного типу особистості.

Репутація молоді в громаді багато в чому вирішувала її подальшу долю, що диктувало відповідний стиль поведінки. Наприклад, у стосунках молоді із старшими високо цінувалися слухняність та доброзичливість. Супротивну поведінку розцінювали як зарозумілість та зухвалість,

що викликало громадську зневагу. В польових та архівних матеріалах зустрічаємо досить багато згадок про моральні та фізичні покарання молоді за численні провини. Так, за хуліганство могли побити привсяклюдно³⁸, за брехню та пиятику часто садили на “допрів” (буцегарня)³⁹, “на шуру”⁴⁰. Подекуди трапляються згадки про відбування покарання у формі виконання різноманітних робіт в людних місцях: “За брехню батько в поле виганяє, туди всіх виганяли, хто збрехав... називалось воно Брехунки... все горбисте і в колочках... було встидно там шось робити, все село з тебе сміялось”⁴¹. Крадія заставляли в присутності односельчан тримати цілий день крадену річ⁴², зустрічаємо нечасті випадки, коли виганяли із села⁴³ та вчиняли фізичні самосуди⁴⁴. Останні були рідкісним явищем на Поділлі, оскільки сільська громада систематично контролювала та регулювала стосунки серед молоді.

Етнопедагогічна роль громадськості полягала не тільки у покаранні, а й у прагненні перевиховати винуватця. Така позиція свідчить про гуманність народно-педагогічних засад звичаєво-правового інституту: “Степан посміявся з Зоськи за гулящу поведінку і відрізав косу, повісив на сливі перед ворітьми. То був такий великий позор, що вона пішла в інше село заміж, а Степана наказали, не пускали до церкви”⁴⁵.

В народному середовищі пропагували ряд заходів, які допомагали зближувати, краще розпізнати молоді один одного.

Одним із таких заходів є факти спільної ночівлі, що зафіксовані в кінці XIX – на початку XX ст. переважно на Поліссі⁴⁶, хоча подібні випадки зустрічаємо й на Поділлі⁴⁷. Як правило, молодь дозволяла певні пестощі, що однак не виходили за рамки моральних засад і звичаїв і не вели до втрати цноти.

Подекуди традиційне звичаєве право дозволяло молодим після сватання жити разом⁴⁸, але без права на статеві зносини.

Система звичаєвого права виробила ряд способів покарань молоді за дошлюбні статеві стосунки, які переважно стосувалися не хлопців („в козака нема знака”)⁴⁹, а дівчат, що пояснюється патріархальним характером взаємовідносин. На Хмельниччині побутував вислів „замочила фартуха”⁵⁰, що означало „втратила цноту”, оскільки фартух вважали компонентом одягу лише жінок. Зокрема, таких дівчат “чифостили (сварилися, могли побити), що в гобісті дівка безсоромна”, “були случаи, що дівки вішались”⁵², кидали роздягнутою у воду⁵³, відмовлялись батьки⁵⁴, “зав”язували над головою спідницю, вели всім селом, щоб собаки гавкали, закидали різним непотрібом, біля воріт виливали помій”⁵⁵, відрізали та палили косу⁵⁶, “приносили з її городу кабака на подвір’я, мол, наплодить стільки багато, як кабаків”⁵⁷ (були випадки, коли парубкові також підкидали)⁵⁸, не давали посагу⁵⁹ тощо. Фізичні покарання ніколи не були обов’язковими, а якщо й мали місце, то їх характер залежав від ситуації та ініціативи членів громади.

У весільному обряді обмежувалися сороміцькими піснями на адресу нечесної нареченої та її батьків, афішували предмети, що символізували дошлюбну дефлорацію (посуд без дна, подерте ганчір’я, чорну, а не червону тканину) тощо. Наприклад, „... брали колесо на дручок і крутили... вина вже не дають, а тільки горілки, бо не заслужила”⁶⁰, „...кладуть на пугу бутилку кукурузеня, щоб була біла, як рубашка молоді”⁶¹, „...коровайниці розбирали комин”⁶².

Особливо ж негативно ставилися до народження позашлюбних дітей незаміжніми дівчатами, оскільки, згідно з нормами звичаєвого права, ганьба падала не тільки на матір та її дитину, а й громаду. Вважалось, що за такий гріх мешканці села будуть покарані або неврожаєм, або мором. В кінці XIX ст. зустрічаємо випадки, коли прагнули вигнати із села таку „нечесну” дівчину разом з дитиною або ізолювати від громади. Але більш поширеною думкою була така, що „дівчина, яка народила дитину без чоловіка, вже сама себе покарала за цю провину”⁶³. Вона могла вийти заміж, але без дотримання ряду весільних обрядів, наприклад, одягати весільний вінок, що вважався символом дівочої честі.

В першій половині XX ст. погляди почали втрачати свою однозначність на статеві взаємини молоді. Загалом жорсткий соціальний контроль за поведінкою неодруженої молоді зустрічався як виняток.

Девальвація традиційних моральних цінностей українського суспільства, помітне послаблення консервативних родинно-побутових традицій, формування нових концептуальних засад звичаєво-правничого інституту спричинили трансформацію інституту молодіжних громад. Зокрема, ініціаційний вік вступу став значно молодшим, а сама ініціація набула умовного характеру, практично зник статевий поділ громади на парубочу та дівочу, послабився внутрішній та зовнішній контроль за її членами тощо.

Таким чином, на сьогодні ми маємо якісно нову суспільну інституцію з яскраво вираженими домінантами її субкультури, а саме: демократичністю, незалежністю, мобільністю, креативністю і т.д. Молодіжні громади, безперечно, потребують різновекторного дослідження як в історично-культурному, соціальному, педагогічному, так і в етнічному просторах, оскільки як соціальне утворення вони займають одне із чільних місць в структурній ієрархії суспільства.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Кузеля З. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу // Матеріали до української етнології. – 1907. – Т. IX. – 144 с. 2. Ястребов В. Новые данные о союзах неженатой молодежи на юге России // Киевская старина. – 1896. – №10. – 11 с. 3. Боржковский В. «Парубоцтво» как особая группа в малорусском сельском обществе // Киевская старина. – 1887. – № 8. 4. Каменський В. Нариси звичаєвого права України. – К., 1928. – 44 с.
5. Балущок В. Обряди ініціації українців та давніх слов'ян. – Видавництво М.П.Коць. – Львів-Нью-Йорк, 1998. – 266 с; Його ж. Парубочі громади в українському селі // Київська старовина. – 1995. – № 5. – С. 84-87. 6. Борисенко В. Дівування й парубкування // Традиції і життєдіяльність етносу: на матеріалах святково-обрядової культури українців: Навч. посіб. для студ. виш. навч. закл. – К.: Унісерв, 2000. – С.118-125. 7. Ф.1: Вінницька обл. – Оп.6: Іллінецький р-н. – Спр.39: Парубочі та дівочі громади. – Арк.4. // Рукописний фонд навчально-наукової лабораторії з етнології Поділля Інституту історії, етнології та права Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. 8. Ф.1: Вінницька обл. – Оп.10: Літинський р-н. – Спр.69: Парубочі та дівочі громади. – Арк.2. 9. Ф.1: Вінницька обл. – Оп.7.: Калинівський р-н. – Спр.74: Парубочі та дівочі громади. – Арк.15. 10. Там само. 11. Ф.1: Вінницька обл. – Оп.19: Тиврівський р-н. – Спр.48: Парубочі та дівочі громади. – Арк.9. 12. Пономарьов А. Дошлюбне спілкування молоді / Поділля: Історико-етнографічне дослідження. – К.: Видавництво НКЦ “Доля”, 1994. – С.160-175. 13. Ф.1: Вінницька обл. – Оп.3: Вінницький р-н. – Спр.168: Парубочі та дівочі громади. – Арк.4. 14. Ф.1: Вінницька обл. – Оп.16: Піщанський р-н. – Спр.18: Парубочі та дівочі громади. – Арк.15. 15. Ф.1: Вінницька обл. – Оп.ис17: Погрибищенський р-н. – Спр.30: Парубочі та дівочі громади. – Арк.3. 16. Ф.1: Вінницька обл. – Оп.19: Тиврівський р-н. – Спр.48: Парубочі та дівочі громади. – Арк.12. 17. Ф.1: Вінницька обл. – Оп.23: Хмельницький р-н. – Спр.33: Парубочі та дівочі громади. – Арк.5. 18. Ф.1: Вінницька обл. – Оп.8: Козятинський р-н. – Спр.60: Парубочі та дівочі громади. – Арк.4. 19. Ф.22: Хмельницька обл. – Оп.5: Деражнянський р-н. – Спр.23: Парубочі та дівочі громади. – Арк.3. 20. Ф.1: Вінницька обл. – Оп.19: Тиврівський р-н. – Спр.48: Парубочі та дівочі громади. – Арк.2. 21. Ф.1: Вінницька обл. – Оп.19: Тиврівський р-н. – Спр.48: Парубочі та дівочі громади. – Арк.10. 22. Ф.1: Вінницька обл. – Оп.17: Погрибищенський р-н. – Спр.30: Парубочі та дівочі громади. – Арк.8. 23. Ф.1: Вінницька обл. – Оп.15: Оратівський р-н. – Спр.32: Парубочі та дівочі громади. – Арк.6. 24. Ф.1: Вінницька обл. – Оп.22: Тульчинський р-н. – Спр.75: Парубочі та дівочі громади. – Арк.3. 25. Ф.1: Вінницька обл. – Оп.14: Немирівський р-н. – Спр.94: Парубочі та дівочі громади. – Арк.2. 26. Ф.1: Вінницька обл. – Оп.18: Теплицький р-н. – Спр.46: Парубочі та дівочі громади. – Арк.8-9. 27. Ф.1: Вінницька обл. – Оп.17: Погрибищенський р-н. – Спр.32: Парубочі та дівочі громади. – Арк.8-9. 28. Ф.1: Вінницька обл. – Оп.5: Жмеринський р-н. – Спр.61: Парубочі та дівочі громади. – Арк.11. 29. Ф.1: Вінницька обл. – Оп.14: Немирівський р-н. – Спр.91: Парубочі та дівочі громади. – Арк.9. 30. Ф.1: Вінницька обл. – Оп.22: Тульчинський р-н. – Спр.74: Парубочі та дівочі громади. – Арк.7. 31. Ф.1: Вінницька обл. – Оп.20: Томашпільський р-н. – Спр.42: Парубочі та дівочі громади. – Арк.6. 32. Ф.22: Хмельницька обл. – Оп.5: Славутський р-н. – Спр.4: Парубочі та дівочі громади. – Арк.6. 33. Ф.1: Вінницька обл. – Оп.6: Іллінецький р-н. – Спр.41: Парубочі та дівочі громади. – Арк.2. 34. Ф.1: Вінницька обл. – Оп.23: Хмельницький р-н. – Спр.32: Парубочі та дівочі громади. – Арк.3. 35. Ф.1: Вінницька обл. – Оп.23: Хмельницький р-н. – Спр.33: Парубочі та дівочі громади. – Арк.8. 36. Ф.1: Вінницька обл. – Оп.24. – Чернівецький р-н. – Спр.29. – „Спацери”. Дитячий фольклор: коліскові, пестушки, побутові пісні, шедрівки. – 2004 р. – Арк.1-2. 37. Ф.1: Вінницька обл. – Оп.4: Гайсинський р-н. – Спр.56: Жмуд Н. Народна педагогіка: родинний та громадський побут, вірування, прислів'я, приказки про дитину, охоронна магія. – 1999. – Арк.1. 38. Там само. 39. Ф.26: Поділля. – Оп.1: Вінниця. – Спр.54: Парубочі та дівочі громади. – Арк.6. 40. Ф.1: Вінницька обл. – Оп.3: Бершадський р-н. – Спр.168: Парубочі та дівочі громади. – Арк.5. 41. Ф.1: Вінницька обл. – Оп.23: Хмельницький р-н. – Спр.33: Парубочі та дівочі громади. – Арк.8. 42. Ф.1: Вінницька обл. – Оп.26: Шаргородський р-н. – Спр.70: Парубочі та дівочі громади. – Арк.8. 43. Ф.1: Вінницька обл. – Оп.5: Жмеринський р-н. – Спр.64: Парубочі та дівочі громади. – Арк.3. 44. Ф.1: Вінницька обл. – Оп.12: Могилів-Подільський р-н. – Спр.44: Парубочі та дівочі громади. – Арк.4. 45. Ф.1: Вінницька обл. – Оп.14: Немирівський р-н. – Спр.91: Парубочі та дівочі громади. – Арк.5. 46. Ф.1: Вінницька обл. – Оп.3: Вінницький р-н. – Спр.169: Парубочі та дівочі громади. – Арк.9. 47. Ф.43-5: Кабінет антропології та етнології ім. Ф.Вовка. – Од. зб. 166. – Загладь Н. Матеріали з етнографічних досліджень Чорнобильського р-ну на на Поліссі. – 1934. – Арк.87-88. 48. Ф.1: Вінницька обл. – Оп.12: Могилів-Подільський р-н. – Спр.44. – Парубочі та дівочі громади. – Арк.3. 49. Ф.1: Вінницька обл. – Оп.25: Чечельницький р-н. – Спр.13: Парубочі та дівочі громади. – Арк.10. 50. Ф.1: Вінницька обл. – Оп.3: Вінницький р-н. – Спр.167: Парубочі та дівочі громади. – Арк.12. 51. Ф.22: Хмельницька обл. – Оп.10: Летичівський р-н. – Спр.34. – Арк.16. 52. Ф.1: Вінницька обл. – Оп.19: Тиврівський р-н. – Спр.48: Парубочі та дівочі громади. – Арк.14. 53. Ф.1: Вінницька обл. – Оп.22: Тульчинський р-н. – Спр.66: Жмуд Н.: Народно-

педагогічний досвід українців: родинний та громадський побут. – 1999-2000. – Арк.7. 54. Ф.1: Вінницька обл. – Оп.25: Чечельницький р-н. – Спр.13: Парубочі та дівочі громади. – Арк.10. 55. Ф.1: Вінницька обл. – Оп.5: Жмеринський р-н. – Спр.63: Парубочі та дівочі громади. – Арк.5. 56. Ф.1: Вінницька обл. – Оп.23: Хмільницький р-н. – Спр.32: Парубочі та дівочі громади. – Арк.6. 57. Ф.1: Вінницька обл. – Оп.14: Немирівський р-н. – Спр.91: Парубочі та дівочі громади. – Арк.14. 58. Ф.1: Вінницька обл. – Оп.3: Вінницький р-н. – Спр.166: Парубочі та дівочі громади. – Арк.10. 59. Ф.19: Тернопільська обл. – Оп.3: Бучацький р-н. – Спр.1: Парубочі та дівочі громади. – Арк.11. 60. Ф.1: Вінницька обл. – Оп.5: Жмеринський р-н. – Спр.61: Парубочі та дівочі громади. – Арк.13. 61. Ф.1: Вінницька обл. – Оп.14: Немирівський р-н. – Спр.91: Парубочі та дівочі громади. – Арк.11. 62. Ф.1: Вінницька обл. – Оп.7: Калинівський р-н. – Спр.76: Парубочі та дівочі громади. – Арк.10. 63. Ф.1. – Оп.25: Чечельницький р-н. – Спр.12: Парубочі та дівочі громади. – Арк.3.

С. М Єсюнін

РОЗВИТОК ПРОМИСЛОВОСТІ У ЗАШТАТНИХ МІСТАХ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

В історії Подільської губернії друга пол. ХІХ – поч. ХХ ст. відзначалась надзвичайно динамічним розвитком міських поселень. Дослідження цих процесів є важливою складовою у комплексному вивченні історії подільських міст, що особливо актуально на сучасному етапі в контексті перевидання “Історії міст і сіл України” у новій редакції.

Одним із важливих факторів, що сприяв розвитку міст губернії у зазначений період, виступає прогрес у всіх галузях економіки, й передусім у промисловості, на яку впливало чимало чинників. Не останнім із них був адміністративний статус поселення. З огляду на це, доволі цікаво розглянути, як відбувався розвиток промисловості міст Поділля, що не були адміністративними центрами.

Оперуючи офіційним визначенням міста, бачимо, що на початок 1860-х рр. у Подільській губернії було 17 міст: губернське місто Кам’янець-Подільський, 11 повітових міст – Балта, Брацлав, Вінниця, Гайсин, Летичів, Літин, Могилів, Ольгопіль, Проскурів, Нова Ушиця, Ямпіль, 5 заштатних – Хмільник, Сальниця (Літинського повіту), Бар (Могилівського повіту), Стара Ушиця та Верboveць (Ушицького повіту).¹ Така кількість міст зберігалася до початку ХХ ст., поки у 1903 р. не було надано статус безповітового міста Жмеринці, що для даного регіону на той час стало явищем винятковим.²

Отож, у даній статті, хронологічні рамки якої окреслені другою половиною ХІХ ст. (із моменту початку впровадження реформ державною адміністрацією Російської імперії до 1900 р.), спробуємо простежити етапи та рівень розвитку промисловості заштатних міст Подільської губернії.

Зазначимо, що деякі аспекти та окремі факти промислового розвитку міст губернії у друг. пол. ХІХ ст. знайшли місце в працях таких дослідників як Й. Ролле³, В. Гульдман⁴, В. Филимонов⁵, Н. Григорієв (псевдонім – Григорєв-Наш)⁶, О. Нестеренко⁷, О. Лугова⁸, А. Гуменюк⁹ та ін. Однак авторами розглядалися здебільшого загальні проблеми розвитку подільських міст, де увага приділяється переважно губернському Кам’янцю-Подільському та повітовим центрам. Таким чином, більш детальне дослідження розвитку фабрично-заводської промисловості заштатних міст у друг. пол. ХІХ ст. не втратило своєї актуальності.

Як зазначено у праці “Экономическое состояние городов Российской империи”¹⁰, станом на 1861 р. із заштатних міст лише Бар визнавався промислово розвинутим. Тут діяло 4 шкіряних та 9 цегельних та черепичних заводи. У Хмільнику промисловість була теж більш-менш розвинутою – працювало 3 сально-свічкових, 3 цегельних, 2 клейових та 1 шкіряний заводи. Така кількість підприємств дозволяла віднести обидва міста до шістки найбільших фабрично-заводських міських центрів Подільської губернії. Разом з тим, у Вербовці, Старій Ушиці та Сальниці у згаданій праці фабрично-заводських підприємств узагалі не зазначено¹¹. Отож, як бачимо, вже у середині ХІХ ст. заштатні міста за рівнем розвитку промисловості можна було умовно поділити на дві групи: Бар та Хмільник – як міста з відносно розвинутою промисловістю, а Верboveць, Стара Ушиця й Сальниця – як міста з нерозвинутою промисловістю.

Проте слід зауважити, що на початку 1860-х рр. фабрично-заводська промисловість не відігравала вирішального значення в економіці будь-якого міста Подільської губернії. Переважна більшість міських мешканців займалися різними видами ремесел, торгівлею та сільським господарством, а всі промислові заклади були напівкустарними та невеличкими. Це стосується й